

INHOUD

Inleiding	7
1 'Mens, wees mens! Denk als mens. Ontwikkel u als mens' Opvoeding en onderwijs	15
2 'Het is de vraag of Nederland [...] wysgeerig en onbekrompen handelen <i>kan</i> ?' Kolonialisme	31
3 'O God, er is geen God' Religiekritiek	43
4 'Vindt gij mannen u zo wijs?' Vrouwenemancipatie	57
5 'Wel sympathie met den wrevel der ontevredenen' Socialisme	69
6 'Politiek is een markt waar niemand meer koopt dan hy geld of krediet bezit' Politieke filosofie	81
7 'De kunst een schatkamer' Literatuuropvatting	93
Om verder te lezen	107
Verantwoording	109

INLEIDING

Geen Nederlands boek is zo gecanoniseerd als Multatuli's *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche handelmaatschappij*. Het is door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde uitgeroepen tot de beste roman aller tijden en behoort tot de prestigieuze Penguin Classics. En dat is niet voor niets. Deze gloedvolle aanklacht tegen misstanden in de toenmalige kolonie Nederlands-Indië opent al 160 jaar de ogen van talloze mensen in Nederland en ver daarbuiten. Van Hermans tot Grunberg. Van Lenin, Freud en Paustovskij tot de oprichters van het fairtradekeurmerk Max Havelaar: allemaal lieten ze zich door Multatuli inspireren. De klassieker gaat over de onderdrukking van een volk – een thema dat onverminderd actueel is. En als lezer wordt u niet gespaard: het gaat namelijk ook over gekonkel van elites en laf burgermansfatsoen. Of wellicht herkent u zich meer in Multatuli als polemist?

De *Max Havelaar* alleen al maakt het de moeite waard Multatuli toch eens te (her)lezen. Maar Multatuli is veel meer dan dat ene boek. De *Max Havelaar* was het begin van een boeiend oeuvre, waarin hij telkens weer opkwam voor de achtergestelde medemens. 'Van de maan af gezien zijn wij allen even groot!' is een van zijn gevleugelde aforismen. Niet alleen voor de rechten van de Javanen, maar ook voor de arbeiders en vrouwen sprong hij in de bres. Hij zag het geloof en de daaruit voortvloeiende normen en waarden als bron van ellende. Het maakte de mensen murw, bekrompen en blind. Vrijdenker, atheïst, feminist

avant la lettre: op allerlei terrein was Multatuli zijn tijd ver vooruit. Hij joeg handelaren, dominees en ministers tegen zich in het harnas. Tot ver in de twintigste eeuw is hij verguisd en weggezet als oproerkraaiër, godloochenaar, schuinsmarcheerder en meer. Hij geldt als hét voorbeeld voor klokkenluiders. Je moet het lef maar hebben om je eigen levensgeluk op het spel te zetten voor de goede zaak.

In dit boekje maakt u nader kennis met de voornaamste thema's uit Multatuli's werken. Ernstig maar met de nodige humor stelde hij misstanden aan de kaak. Parabellen, dialogen en gevatte observaties van het alledaagse leven: de meest uiteenlopende vormen kom je tegen. Multatuli had het een en ander te vertellen, en dat in een formidabele, ongeëvenaarde stijl.

Eduard Douwes Dekker: 'een vat vol tegenstrijdigheids'

U zult in de hierna volgende hoofdstukken ook de persoon Multatuli leren kennen, want hij stopte veel van zichzelf in zijn werk. Hij was een *gentleman* die de halve wereld wilde redden, maar wel zijn eigen vrouw en kinderen verwaarloosde: een 'vat vol tegenstrijdigheids', zoals hij zichzelf eens noemde. Toegegeven, hij was ergens ook een egotripper.

Eduard Douwes Dekker werd op 2 maart 1820 geboren in de Korsjespoortsteeg nummer 20 te Amsterdam. In de jongen herkent u de latere rebelse en geëngageerde schrijver, als we althans afgaan op de belevenissen van zijn jeugdige alter ego Woutertje Pieterse: een ondeugende, nieuwsgierige knaap, die het goed met mens en dier voorhad en talent had voor genieten. Een jongen

ook met veel fantasie, die moeite had met autoriteiten. Net als Wouter maakte Eduard de Latijnse school (nu: het Barlaeus Gymnasium) niet af en slaagde evenmin als knechtje bij een katoenfirma. Vervolgens reisde hij op het schip van zijn vader, die kapitein was op de grote vaart, naar Nederlands-Indië, waar hij een baan vond als klerk bij de Nederlandse overheid. Daarnaast was voor hem, een jongeman van achttien voor het eerst ver weg van zijn ouders, de verleiding groot om het uitgaansleven van Batavia (nu Jakarta) te verkennen. Hij leerde er gokken in de Chinese speelhuizen, wat hij zijn leven lang nog vaak zou doen – om ook even een andere kant te schetsen van onze held. Gedurende zeventien jaar had hij met wisselend succes ambtelijke betrekkingen overal in de archipel, waar hij ook zijn vrouw Everdine Hubertine van Wijnbergen (Tine) (1819-1874) ontmoette, met wie hij twee kinderen kreeg. In 1857 keerde hij voorgoed terug naar Europa.

Zijn ervaringen als ambtenaar in Lebak (West-Java) in 1856 vormden de aanleiding tot de *Max Havelaar*. Hij kon het misbruik van de bevolking door de lokale leiders, ‘de hoofden van Lebak’ en het stimuleren daarvan door de Nederlandse autoriteiten niet aanzien. Toen zijn meerderen niet naar hem wilden luisteren, nam hij ontslag. Dat was het begin van een schrijverscarrière die zijn weerga niet kent in de Nederlandse letteren. Deze klokkenluider liet de hele wereld weten dat ‘daarginds miljoenen onderdanen werden mishandeld en uitgezogen’. Daarna kwam hij in kranten, brochures, boeken en op lezingentournees telkens weer op voor de onderdrukten. Maar hij raakte meer en meer teleurgesteld in zijn lezers, die zijn werk bewonderden maar er niet naar handelden. Bovendien werd hij door velen verguisd om zijn levenswandel. Ook

op dit punt hield Multatuli er onorthodoxe opvattingen op na. Hij woonde in 1869 samen met zijn vrouw Tine, de kinderen én zijn vriendin en latere vrouw Mimi Hamminck-Schepel (1839-1930) in één huis. In 1870 vertrok hij met achterlating van zijn gezin met Mimi naar Duitsland, waar hij tot zijn dood in 1887 bleef wonen.

Max Havelaar – ‘In de weinige talen die ik ken en in de vele talen die ik leren kan’

Zijn eerste roman sloeg in 1860 in als een bom. Maar het had niet veel gescheeld of hij was niet eens gepubliceerd. Tot op het hoogste niveau werd er onderhandeld over de uitgave. De bezorger van het werk, de schrijver en politicus Jacob van Lennep, had de minister van Koloniën J.J. Rochussen op de hoogte gesteld van dit bijzonder provocatieve, krachtige werk waarvan hij vreesde dat het tot onrust in de koloniën zou leiden. Douwes Dekker heeft nog aangeboden het niet uit te geven in ruil voor herstel van zijn carrière, zijn pensioen en een lintje in de orde van de Nederlandse Leeuw, maar daar ging men niet op in. Van Lennep waagde het de tekst te wijzigen door namen weg te halen en enkele compromitterende passages te schrappen. Ook omdat hij dacht dat het boek, waarvan hij de strekking steunde, anders niet het juiste effect zou hebben. Dekker was woedend. Er volgde een rechtszaak, maar hij had geen poot om op te staan omdat hij Van Lennep de rechten had verkocht.

De kritiek vond het boek prachtig geschreven, maar tot grote frustratie van Multatuli ondernam men weinig actie. ‘De Javaan werd mishandeld’ en dáár moest wat aan gedaan worden.

Multatuli wilde het boek vertalen ‘in de weinige talen die ik ken en in de vele talen die ik leren kan’. En dat gebeurde ook. Het werd voor negentiende-eeuwse begrippen snel vertaald in het Engels, Duits en Frans en gedurende de twintigste en eenentwintigste eeuw in nog 32 andere talen, vertalingen waarvan exemplaren zijn verzameld in het Multatuli Museum te Amsterdam. Elk land had weer een andere aanleiding om het boek te vertalen. De communisten zagen Max Havelaar als de held die opkwam tegen de westerse dominantie van de wereld; zo is het in bijna alle Oost-Europese voormalige communistische landen en in het Chinees en Cubaans vertaald. De Japanners gebruikten het boek in de Tweede Wereldoorlog als propaganda tegen de Nederlanders in Nederlands-Indië. Op het omslag van de Japanse vertaling uit 1942 staat: ‘Rechtvaardigheid voor Indonesië!’ In Spanje zagen de anarchisten hun kans schoon toen generaal Franco overleed, zij verzorgden een vertaling in 1976. Tot slot vermeldenswaard is de relatief late vertaling in het Indonesisch in 1972, waar het boek gevoelig lag omdat de voormalige lokale elite, ‘de hoofden van Lebak’, erin beschuldigd werd van het uitbuiten van haar eigen bevolking.

Een boeiend oeuvre – ‘Ik zal schrijven als een God en een duivel. Ik zal ze betoveren en laten beven’

Multatuli schreef vanuit het hart en wilde de lezer overrompelen: ‘Ik zal schrijven als een God en een duivel. Ik zal ze betoveren en laten beven.’ En dat deed hij. Zijn oeuvre bestaat uit zeventien delen brieven, notities en andere

egodocumenten en zeven delen gepubliceerde werken in allerlei genres: proza, poëzie, toneel, politieke pleidooien. Hij jongleerde daarin als geen ander met allerlei tekstvormen als parabels, sprookjes, dialogen en meer. We lichten er enkele titels uit. Een belangrijk onderdeel vormen de zeven bundels *Ideeën* (1862-1877), ‘de *Times* van mijn ziel’, die bestaan uit allerlei kortere en langere stukken, van aforisme tot toneelstuk. Ook de verhalen over Woutertje Pieterse, later als een aparte roman uitgegeven, behoren hiertoe. In de *Causerieën* (1869) heeft Multatuli zijn eerste periode in Nederlands-Indië verwerkt, de *Minnebrieven* (1861) bevatten de zogenoemde ‘Geschiedenissen van gezag’, een reeks parabels waarin hij op toegankelijke wijze de werking van macht illustreert: ‘Wie macht, gezag, nodig heeft, maakt zich een God.’ *Miljoenenstudieën* (1870-1873) is een satire waarin een speelzaal als metafoor dient voor de samenleving.

In dit boekje bespreken we de belangrijkste thema’s, waarbij uit veel van zijn werken geput wordt. Het eerste hoofdstuk behandelt Multatuli’s opvatting over opvoeding en onderwijs of de ontwikkeling tot onafhankelijk mens. Niet alleen de jeugd moet opgevoed worden tot zelfstandige denkers, ook als volwassene dien je altijd zelf te blijven nadenken, te meer daar je dan juist belast bent met kennis en vooroordelen. Want ‘niets is geheel waar, en zelfs dát niet’.

Hoofdstuk twee behandelt de koloniale kwestie die in Multatuli’s hele verdere oeuvre een rol zou blijven spelen. Zijn tweede werk, *Minnebrieven* (1861), is een eclectisch boek waarin hij voortborduurde op zijn koloniale betoog door met ‘bewijzen’ te komen van de misstanden, maar ook op thema’s als religiekritiek en machtsmisbruik. Nadien verscheen nog een aantal brochures zoals ‘Over Vrije

arbeid', over het gehekelde nieuwe koloniale stelsel dat na het cultuurstelsel werd ingevoerd en waarin planters of ondernemers carte blanche kregen om de lokale bevolking uit te buiten. Dit maakte hem overigens niet tot antikoloniaal; hij pleitte niet voor de onafhankelijkheid van Indonesië.

Hoofdstuk drie gaat over Multatuli's religiekritiek. In 1859 verscheen het 'Gebed van den onwetende', waarin hij zijn twijfel voor het eerst openbaart: 'O God, er is geen God!' Gedurende zijn leven heeft hij zich steeds openlijker tegen het geloof uitgesproken.

Multatuli had opmerkelijk moderne ideeën over de positie van de vrouw, zoals in hoofdstuk vier aan de orde komt. Vooral vrouwen hadden volgens Multatuli te lijden onder het christendom. In de Bijbel was de vrouw hooguit 'een koe, een meubel, of een ding'. Maar het zat hem nog het meest in de zeden en gewoonten die daarop gebaseerd waren. Om daar verandering in te brengen was de inzet van mannen nodig.

In hoofdstuk vijf komt Multatuli's relatie tot de socialisten en arbeidersbeweging aan bod. Hij werd op handen gedragen door communisten en socialisten, maar hij wilde zelf nergens bij horen: 'Het spijt me dat ik niet met de socialisten kan meegaan. Ik kan met niemand meegaan. Men had moeten meegaan met mij...'

Dat laatste sluit aan bij zijn uitspraak dat hij 'de moed had alleenheerser te zijn'. Keizer van Insulinde of koning van Afrika, niets was hem te gek. We leren Multatuli in hoofdstuk zes kennen als een voorstander van de monarchie, die zijn voorkeur had boven het Nederlandse parlementair stelsel dat in zijn ogen niet goed functioneerde en niet kón functioneren.

In het zevende en laatste hoofdstuk exploreren we zijn

literatuuropvatting. Multatuli liet zich verspreid over zijn werken veelvuldig uit over literatuur en het schrijfproces, in rijke metaforen. Erachter komen wat voor Multatuli de essentie is, is voor zowel schrijver als lezer een mooie ontdekkingstocht. En dat is nu precies wat literatuur volgens Multatuli moet zijn – in tegenstelling tot wat zijn collega's er in zijn ogen van bakten.

**'MENS, WEES MENS! DENK ALS MENS.
ONTWIKKEL U ALS MENS'
Opvoeding en onderwijs**

Multatuli's credo was: 'Mens, wees mens! Denk als mens. Ontwikkel u als mens.' Wat achtte hij daarvoor nodig? Om 'mens' te worden moest je je in zijn ogen ontwikkelen tot een onafhankelijk denkend individu, dat de wereld onbevooroordeeld tegemoet treedt. In een lezing voor Delftse studenten introduceert Multatuli hiervoor het begrip 'vrije studie', dat hij definieert als 'het onbelemmerd streven naar waarheid'. Maar er wordt een mens nogal wat in de weg gelegd. Er schort veel aan opvoeding en onderwijs, wat 'vrij studeren' van begin af aan lastig maakt. Verspreid door zijn werken schetst Multatuli de hindernissen die de mens in zijn opeenvolgende levensfasen tegenkomt. Ouders, kindermisjes, schoolmeesters, dominees en (hoog)leraren zadelen ons op met vooroordelen en nutteloze kennis.

De pasgeborene – 'De pasgeboren wereldburger'

Zodra het kind vatbaar wordt voor indrukken, maken 'onze eerste professoren': de vroedvrouw, de kindermis, de buurjongetjes en 'helaas, soms ook ouders!' er misbruik van. Het is alsof de omstanders bij een kraambed zich haasten om 'de pasgeboren wereldburger te overstelpen met hun opgehoopte dwaasheden'. Als boreling wordt de mens al in zijn ontwikkeling tot vrije mens gestuit